

GELİN KAYA EFSANELERİ VE TAŞ KESİLME MOTİFİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE MOTIVE OF PETRIFICATIONİN GELİN KAYA LEGENDS

Nesrin FEYZİOĞLU*

Özet: Halk biliminin sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve diğer sosyal bilimlerle ilişkisi bugün artık çok iyi bilinmektedir. Halkbiliminin araştırma alanına giren malzemenin büyük bir çoğunluğu davranış bilimleri, sosyal yapı ve işlevleri ile ilgili çalışmalar için önemli bir kaynak niteliğindedir. Folklorik malzemelerde âdet ve gelenekleri, davranış kalıplarını, değerlere yüklenen anlamları, halkın idrakini ve dünya görüşünü, hatta geleneğin dünden bugüne geçirdiği evreleri ve etkilerini görmek mümkündür.

Bu çalışmada, Türk halk anlatı geleneğinde “Gelin Kayası Efsaneleri” olarak adlandırılan efsaneler, Türkiye ve Azerbaycan kaynaklı örneklerden hareketle “taş kesilme” motifinin işlevleri açısından değerlendirilecektir.

Genelde efsaneler, özelde Gelin Kayası efsaneleri, kültürümüzü oluşturan bazı yerel değerlerin, düğün geleneklerinin bir parçası olarak değerlendirilmiş ve başta geline ait olmak üzere aile ile sosyal çevrenin birlikte belirlediği çeşitli davranış kalıplarının farklı yönlerini, korunma biçimlerini, sunulan modellerin halk tarafından karşılanışını yansıtmaları açısından incelenmiş, söz konusu efsanelerin mitik anlamları ve gelenekle ilişkisi araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Taş kesilme, efsane, gelin kayaları, folklor, gelenek

Abstract: The relationship of folklore, social sciences is clearly known. Most of folklore elements are good source for humanistics, social context and functional studies. In folkloric elements it is possible to find customs, behavioral taboos and many views and meanings put on values as well as views and opinions of human being of that society.

In this study it is aimed to analyze and comment systematically on petrification motive of Turkey and Azerbaijan legends in the basis of ‘Gelin kayası legends’ of Turkish folk legends in accordance with its motives. Our legends, especially ‘Gelin kayası legends’, are accepted as the indicators of some basic behavioral rules and services of bride, family and social setting and this phenomenon has been taken into account by means of its ways of preserving and inheriting by the society itself.

Key words: petrification, legend, gelein kaya, folklore, tradition

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, nesrinf@atauni.edu.tr

Giriş

Türk halkbiliminin inceleme alanına giren efsane varlığı içerisinde taş kesilme motifli efsaneler, sayı, muhteva ve motifleri bakımından önemli bir yere sahiptir.

Makalede Anadolu’da “Gelin Kayası efsaneleri” olarak adlandırılan efsaneler esas alınıp Azerbaycan efsanelerinden örneklerle desteklenerek “taş kesilme” motifinin işlevleri açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Seçtiğimiz efsane metinlerinde görülen ve kültürümüzü oluşturan bazı yerel değerler, düğün geleneklerinin bir parçası olan ve aile ile sosyal çevrenin birlikte belirlediği geline ait olan çeşitli davranış kalıplarının, bu davranışların efsaneler aracılığı ile kalıplaşmış halleri, korunma biçimleri, halk tarafından karşılanışları kısacası gelenekle ilişkileri ve mitik arka anlamları dikkate alınarak incelenecektir.

Konu ile ilgili bilimsel araştırmalar ilerledikçe bu çalışmada ortaya konulan bulgu, çıkarım ve sonuçlar yeniden gözden geçirilip zenginleştirilecek, geliştirilecek ve olgunlaştırılacaktır.

Gelin Kayası başlıklı efsane metinleri, bu konuda yapılan çok sayıda derleme ve inceleme çalışmasının içinde yer almaktadır.¹ Bunların en önemlilerinden biri Saim Sakaoğlu’nun hazırladığı iki çalışma(Sakaoğlu: 2003) olup diğeri bugünün imkânları ve dikkatleriyle derlenip hazırlanan ve 2003 yılında UNESCO tarafından kabul edilen “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi”nde korunması gereğine işaret edilen ve 2. maddedeki somut olmayan kültürel miras tanımında yer alan beş bölümden biri olan “Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar” ile ilgili envanter çalışmalarına kaynaklık edebilecek nitelikteki bir çalışma olup derlendikleri bölgelere göre sınıflandırılmış yüz yirmi efsanenin mekânlarına dair kayıtlarıyla birlikte yer aldığı bir çalışmadır(Oğuz, Aksoy, 2006). Çalışmada yer alan efsanelerden 20’si gelin kayası efsanesidir.

Çalışmamız, Saim Sakaoğlu’nun derleyip inceleyerek yayımladığı 101 Anadolu Efsanesi ve 101 Türk Efsanesi (Sakaoğlu 2003) isimli eserlerdeki

¹Sakaoğlu, Saim, 101 Anadolu Efsanesi, Ankara 2003; Sakaoğlu Saim, 101 Türk Efsanesi, 1. Baskı, Ankara 2003.; Saim Sakaoğlu, Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu, Ankara, 1980; Oğuz, Öcal, Ersoy Petek, Türkiye’de 2006 Yılında Yaşayan Taş Kesilme Efsaneleri –Mekânlar ve Anlatılar, Ankara 2006; Bilge Seyidoğlu, Erzurum Efsaneleri, İstanbul, 1997; Ali Berat Alptekin, Fırat Havzası Efsaneleri, Antakya 1993; Ali Püsküllüoğlu, Efsaneler, Ankara 1982; Yavuz, Helimoğlu Muhsine, Diyarbakır Efsaneleri, Ankara, 1993; Önder, Mehmet *Anadolu Efsaneleri*, Ankara, 1966; Sepetçioğlu, Mustafa Necati *Türk-İslâm Efsaneleri*, İstanbul 1967; Orkun, Hüseyin Namık *Türk Efsaneleri*, İstanbul1943; Ergun, Metin *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi I-II*, Ankara1997; Mehmet Yardımcı-Cahit Kavcar, Efsanelerimiz, Malatya, 1988 vd.

metinlerle birlikte Azerbaycan efsanelerinden seçilen örnek iki efsane metni ile sınırlandırılmıştır.

1. Efsane ve Gelin Kayası Efsaneleri

Birçok araştırmacı tarafından efsane türüne dair çeşitli tanım ve tasnif çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür:

Şükrü Elçin, Halk Edebiyatına Giriş isimli eserinde, “Efsane-Menkıbe” başlığı altında şu tanımı yapar: “*İnsanoğlunun tarih sahnesinde görüldüğü ilk devirlerden itibaren ayrı coğrafya, muhit veya kavimler arasında doğup gelişen; zamanla inanç, adet, anane ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masalları vardır. Sözlü gelenekte yaşayan bu anonim masallara dilimizde Arapça: ‘Ustûre’ (cem’i: esâtîr); Farsça: ‘Fesâne, efsâne’; Yunanca: ‘Mitos, mit’ kelimeleri ad olarak verilmiştir*” (Elçin 1986: 314).

Türk halk edebiyatında türlerle ilgili adlandırmalar ve tür bilgisi üzerine son zamanlarda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların en geniş kapsamlı olanlarından biri efsane ile ilgili olup, Saim Sakaoğlu’na aittir (Sakaoğlu 2009). Sakaoğlu, çalışmasında efsanenin kökeni itibarı ile Farsça bir kelime olduğunu ifade eder; Batı dillerine aynı Latince kökten “legendus” gelen efsane kelimesinin, İngilizcede “legend, Fransızcada legende, Almandada “legende ayrıca (sage), İtalyancada “leggenda”, İspanyolcada “leyanda” gibi kelimelerle karşılandığını, uzun yıllardan beri bu kadar çeşitli dilde terim olarak kullanılmasının bazı güçlükleri doğurduğunu belirtmekte, türle ilgili diğer pek çok tarifi dayandırıldığı Grimm Kardeşlerin “*Efsane, gerçek veya hayâlî muayyen şahıs, hadise veya yer hakkında anlatılan hikâyeler*” şeklindeki tanımına yer vermektedir (Sakaoğlu 2009: 19).

Sakaoğlu, türün çerçevesini şöyle çizer:

“Efsanelerin hemen hepsinde ortak bir hususiyet olarak, insanların doğruluktan ayrılmamaya davet edildiğini görürüz. Yalan söyleyenler, tartıda hile yapanlar, emanete ihanet edenler, doğru söze kulak asmayanlar, kendini beğenmişler ve daha başkaları, efsanelerde ya cezalandırılırlar veya uygun bir şekilde ikaz edilirler. Gözlerini mal hırsı bürüyen pek çok insan, efsanelerin büyülü havasında iyilik yapmayı, doğru yola girmeyi kolaylıkla öğrenirler.

Aslında, efsanelerin en mühim vasfı olan inandırıcılık, ikna edebilme hususiyeti, bizleri hudutları çizili bir dünyada yaşamaya zorlar. Zaten efsanelerde yer alan hadiselerle inanmayan, inanmak istemeyen kimseler için bu tür anlatmalar hiç bir şey ifade etmezler. Masalla efsane arasında görülen en mühim fark da budur. Masal dinleyicisi, onun hakikatte cereyan etmediğini bilir, ona göre dinler. Ama efsaneler için böyle bir şey söz konusu değildir. Onun dinleyicileri, içindeki hadiselerin mutlaka cereyan

ettiğini kabul ederler. (...) Efsane bir zamana, zemine ve şahsa bağlıdır”
(Sakaoğlu 1989: V).

Bu bilgilerin ışığında özellikle inandırıcılık vasfı bakımından efsaneler aracılığı ile aktarılan değerler sisteminin, geleneğin oluşmasında ne kadar önemli bir rol oynadığı açıkça görülmektedir. Efsane metinleri içinde inandırıcılıktan hareketle başvuru ceza ve tabu motifleri, model oluşturma ve değerleri öğretme metotları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilge Seyidoğlu ve Robert A. Georges’in türle ilgili tanımlarında efsaneler, mitlerden ayrı bir tür olarak kabul edilmiş, diğer benzer türlerden farklılık ve benzerlikleri ile türün özelliklerine yer verilmiştir.

Bilge Seyidoğlu, türü tanımlarken efsaneyi mitteden tamamen ayrı bir tür olarak değerlendirir:

“Efsaneler tarihi devirler içinde teşekkül etmişlerdir. Konusu bir olay, tarihi veya dinî bir şahsiyet yahut bir yer olabilir. Tarihi devirler içinde teşekkül ettikleri için efsaneler mitlerden bu konuda ayrılırlar. Mitlerde zaman, başlangıç zamanıdır. Mitlerin kahramanları tanrılar ve yarı tanrılardır. Efsanelerde (legend) kahramanların olağanüstü güçleri vardır; fakat tanrı veya yarı tanrı değildirler. Mitolojiler ilkel dönemlerin ve ilkel kültürlerin mahsulleri oldukları halde efsaneler günümüzde oluşabilir ve tarih sahnesine çıkabilirler” (Seyidoğlu 1997: 13).

Farklı Türk toplulukları arasında efsaneyi karşılamak üzere pek çok terim kullanılmaktadır. Anadolu Türkleri türü karşılamak için “*efsane, menkıbe, esâtir*” terimlerini kullanırken Azerbaycan Türkleri, “*esâtir, mif, efsane*”; Türkmenler, “*epsana, rovayat*”; Özbekler, “*efsane, rivayat*”; Karakalpaklar, “*epsane, legenda, anız, anız-engime*”; Kazaklar, “*anız, anız-engime, epsane-hikayet*”; Başkurtlar, “*rivayat, legenda*”; Kırım Tatarları, “*efsane*”; Kazan Tatarları, “*rivayat, legenda, ekiyet, beyt*”; Altay Türkleri, “*kuuçın, kep-kuuçın, legenda-kuuçın*”; Hakaslar, “*kip, çooş, legenda, çooş-çaah*”; Tuva Türkleri, “*tool-çurguçugaa, töögüçuga*”, kelimelerini, genel ad olarak da “*toolçurgu bolgaş. töögüçugaalar*”; Şorlar, “*purunguçook, kep-çook, erbek*”; Karaçaylar, “*aytív, tavruh*”; Uygurlar, “*rivayet, epsene*”; Yakutlar, “*kepseen, sehen, kepsel, bılırgısehen*”; Dolganlar, “*çukçah*”; Tofalar, “*uleger*”; Çuvaşlar, “*halap, mif, legenda*”; az da olsa “*yumah*”, Kırgızlar, “*ulamış, legenda*” vb. terimleri kullanılmaktadır (Ergun 1997: 2).

Efsanelerin mitlerle ilişkisi, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Hem Türkiye’de hem de Avrupa’da halkbilimcilerin az veya çok uzlaştıkları ortak bir efsane tanımı vardır. Birçok halkbilimci Seyidoğlu’nun aksine türün tanımını yaparken menşe, yapı, konu, işlev ve dil özelliklerine yer vermeksizin

onları mitlerle birlikte ele almıştır. Özellikle model oluşturmayı amaçlayan efsanelerin pek çoğunda mitik doku görülmektedir.

Efsanelerde yer alan mitik doku efsane dilinin yol göstericiliği ile tespit edilebilir. Çünkü mit metinleri didaktik metinlerden farklıdır. Mitte de diğer anlatı türlerinde olduğu gibi bir kurgusallık mevcuttur. Hatta mitik metinlerin kurmaca niteliğinin, romanın kurmaca niteliğinden daha yoğun ve karmaşık olduğu söylenebilir. Bugün için kurgusal düzlemde görülen mit metinleri bu yönleri ile sanat eserleri arasında kabul edilebilir. Onların ifade ediliş biçimleri, sadece bilim ve tarih metinleri olarak değerlendirilmelerine engel teşkil etmektedir.

Bilim, kendi dışındaki bir hakikati tanımladığını iddia ederken aslında sadece kendisine gönderme yapmaktadır. Tarih, özü itibarıyla olumsal bir anlatıdır; imkân dâhilindeki pek çok seçenekten herhangi biridir. Belgesel olan, gönderme yaptığı anlam nedeniyle değil, kendisini yorumlayan özne tarafından bu vasıfla donatılmıştır. Temelde bir metindir ve edebî olanla arasına koyduğu mesafe kurgusaldır. Nesnel gerçeklik kavramına yöneltilen bütün bu taarruz daha dar bir bağlamda, sanat dâhilinde somutlaştırılırsa şu sonuca ulaşılabilir: Sanat nesnesi algılandığı anda ve onu algılayan özne tarafından inşa edilmiştir. Roland Barthes'ın "Yazarın Ölümü" şeklinde formüle ettiği bu fikir (burada, sanatçının ölümü olarak algılanabilir), temel olarak sanat eserini bir metin olarak algılama ve ikisini birbirinden ayırıştırma düşüncesine dayanmaktadır.

Eser kavramı bizi, sanat eserini çevreleyen, ondan bağımsız bir dış dünyanın olduğu, yapısalcılık öncesi kabullere götürür.

Post yapısalcı görüşe göre metin, birbirine yamanmış göstergelerin ve ertelenmiş anlamların birleşiminden dokunmuş bir ifadeler ağıdır. Ya da Barthes'ın tanımladığı şekliyle "*Metin, hiçbir orijinal tarafı olmayan, çok çeşitli kaynaklardan derlenmiş yazıların karıştığı ve çarpıştığı, çok boyutlu bir uzamdır; kültürün sayısız merkezlerinden derlenmiş alıntılardan oluşan bir dokudur... Metnin bir yazarı yoktur, ya da en azından kendisini meydana getiren ana materyalden önce gelecek ayrıcalıklı bir figüre sahip değildir. Sonuçta, metin, yazarı tarafından değil, onunla etkileşim içine giren ve onu çalışır hale getiren okuyucusu tarafından inşa edilir*" (Best ve Kellner 2011: 149-151).

Bu açıdan bakıldığında efsaneler de sözlü geleneğe ait olmalarına rağmen özne niteliği kazanmış bir toplumun hem eser oluşturma hem de oluşturduğu eseri alımlama ilkelerini yansıtan metinler olarak değerlendirilebilir. Çünkü Türk sözlü geleneğinde önemli bir yeri olan efsane metinleri, zamanla en eski devirlerde yaşayan insan topluluklarının, yaşadıkları dünyayı, kâinatı idrak etme çabalarından kaynaklanan ve "neden, nasıl" sorularına cevap veren mitik metinlerle iç içe girmişlerdir. Dünya topluluklarının mitolojilerinde kâinatın, gök cisimlerinin, insanlığın, hayvanların, nesnelere, mekânların, önemli olayların,

hastalıkların vs. meydana gelişini anlatan açıklayıcı (etiyojik) metinler, önemli bir yere sahiptir. Mitlerde görülen bu açıklayıcı vasıf, efsane metinlerinde de görülmektedir.

Mitik metinlerin çözümlenmesinde, yorumlanmasında mitolojik bir bilgi birikimine ihtiyaç vardır. Mesela bir masalda *çiftleşen yılanlar* imgesi şu şekilde yorumlanmıştır: “(...) *çiftleşen yılanlar, Caduceus'dakiler gibi, erkek-dişi, doğum-ölüm gibi bütün karşıt çiftlerde görünen, dünyayı üreten gücün işaretleridir*” (Boyladı 1995).

19. Yüzyılda “mitolojik okul” adıyla tarihe geçen akım, sanat ürünlerini anlamada mitolojinin önemine fazlasıyla yer vermiştir. A.N. Afanasiev, F.İ. Buslayev, O.F. Miller ve Grimm Kardeşler’den oluşan bu okula göre “*Edebiyatta görülen sujelerin tümünü, mitoslar doğarken, zaten bilinmekte olan ve sonra da edebiyatın tarihî boyunca sürekli ortaya çıkan, sürekli kendini yenileyen belli motiflere indirgemişlerdi. Böylece sujeler, her çağın kendi ürünleri olarak değil, hep o aynı mitolojik kökenli “ana suje”lerin yeni çeşitlemelerinden ibaret gibi görülmüş oluyordu*” (Pospelov 1995).

Dolayısıyla bu “ana su-je”lerden haberi olmayan bir alımlayıcı için mitolojik metin pek de bir anlam ifade etmeyecektir. Thomas Bulfinch, edebî ürünler karşısında “anlayamama problemi” yaşayan alımlayıcı üzerinde dururken, çoğunlukla anlayamamayı mitolojik figürlerin gereği gibi bilinemeyişine bağlar. Ona göre, eğer bir eser anlaşılamiyor veya ondan bir zevk alınamiyorsa bunun sebebi eserin yetersizliği değil, çoğu zaman alımlayıcının mitolojik figürleri bilmemesidir.

Sembol (simge), soyut bir kavramın dille göstergeleştirilmesidir: “*Sembolizm soyut fikirleri anlatacak bir takım benzerlikler aramaktır.*” (Read 1974). Eliade'ye göre simge (sembol), “bir nesneye veya bir eyleme yeni bir değer eklemekte ama bu yüzden de onların kendilerine özgü ve dolaysız değerlerine dokunmuş olmamaktadır” (Eliade 1992).

Gelinin namusunu korumak, içinde bulunduğu zor ya da utanç verici durumdan kurtulmak endişesiyle kendi talep ettiği taş kesilmesinin altında kırsal kesimde kadınların sosyal ve ekonomik bağlamda yaşadığı zorluklar ve bu zorluklar karşısında kurtuluş yolu aramaları söz konusu iken, (Sakaoğlu 1980) mitik manada bir model oluşturma, kutsal bir anlam yüklenme, arınma da mevcuttur. Mircea Eliade, mitin, insan davranışı için bir model teşkil etme, hayata ve dolayısıyla insana anlam ve önem kazandırma yönlerine dikkat çekmektedir (Eliade, 1993: 10). Nitekim Gelin Kayası efsanelerinde taş kesilmeden geri dönüş yoktur.

Birçok araştırmacı tarafından çeşitli tanımları yapılan efsane, pek çok folklorik malzeme gibi kendilerine özgü nitelikleri olmakla beraber kültürün ve insan

ilişkilerinin, insan zihninin çeşitli süreçlerinden geçerek oluşan, toplumsal bilimlerin ve davranış bilimlerinin yararlanabileceği mitik motiflerle örülü çok zengin bir kaynaktır.

Gelin Kayası efsaneleri, taş kesilme motifinin merkezde olduğu efsaneler bütünü içinde hatırı sayılır bir yer işgal etmektedir. Bu bakımdan halk kültürü içinde gelinin varlık alanını efsaneler ölçeğinde belirlemek, göstermek büyük önem taşımaktadır. Nitekim bugün geleneksel yapının hâkim olduğu yörelerimizde gelinin davranış kalıplarını hâlâ bu ilk kayıtlar ve algılar belirlemektedir. Gelin, dâhil olduğu evin mensuplarına ve yaşanan yöreye karşı bir dizi sorumluluk taşır. Gelinin sergilediği bazı geleneksel normlar söz konusudur. Bugün bile geleneksel normların hüküm sürdüğü yörelerde utanma ya da olması istenmeyen durumlar söz konusu olduğu vakit beddua niteliğinde “taş olaydım” kelime grubunun yaşadığı dikkatleri çekmektedir.

Halk edebiyatı başlığı altında geniş bir yelpazede yer alan ürünlerin tamamının ‘davranışlar kaynağı’ olarak gösterilebilecek “gelenek” olgusu ile birlikte ele alınması, toplumsal incelemelere kolaylık sağlayacaktır.

2. Taş Kesilme Motifi

Anadolu ve Türk dünyasının en yaygın efsaneleri taş kesilme motifi üzerine kuruludur. Şekil değiştirme motifi içinde değerlendirilebilecek bir motif olarak “taş kesilme”, insanın, hayvanın, bitkinin veya herhangi bir nesnenin taş dönüşmesidir. Taş kesilme, her şeyden evvel bir şekil değiştirme, dönüşme olup sözlü gelenekte özellikle masal ve efsane türü içinde sık rastlanılan bir motiftir. Sakaoğlu, şekil değiştirmeyi “*Bir efsanede yer alan canlı veya cansız unsurların, bir üstün güç tarafından cezalandırılması veya bir felâketten kurtarılması için o andaki şekillerinden daha farklı bir şekle çevrilmesidir.*” şeklinde tanımlayarak değişikliğin sebebini şöyle açıklar: “*Değişikliğin temel sebebi cezadır; felâketten veya sonu felâkete varabilecek bir tehlikeden kurtarma ikinci derecede kalır.*” (Sakaoğlu 1980: 29)

Bu motif, bir kayanın, taşın, ağacın, dağın, gölün veya bir hayvanın, uzay cisminin vb. menşeyini izah eden anlatılarda da görülmektedir. Şekil değiştirme motifine yer veren efsaneler, daha ziyade bir şeyin sebebini, teşekkülünü, menşeyini izah ederler. Yani “açıklama,” “bildirme” işlevine sahiptirler.

Benzerlerinden farklı olan dağ, taş, ağaç vb. varlıkların menşeyini, yapısını izah etme ihtiyacından doğan bu anlatımlar, aynı zamanda dinî, ahlâkî bir karakter de taşırlar (Ergun 1997: 167).

Halk anlatılarının en küçük yapı taşları olan motifler, genel olarak evrensel bir karakteri haiz olmakla beraber görülüş biçimi ve sebebini itibarıyla da millîdirler. Motifin bir anlam ifade edebilmesi için, kültürün bütün anlatılarında

yaygın olarak işlenmesi, etrafında tali motifler oluşturabiliyor olması ve anlatılarında yer aldığı kültürün değer ve normlarıyla ilgili bir olguya bağlanabilmesi gerekir. Bu manada efsanelerimizdeki şekil değiştirme motifi, masallardan ve diğer milletlerin anlatılarından farklıdır. Gelinin taş, kuşa, kaplumbağaya, vb. dönüşmesi, ağırlıklı olarak geleneklerimizle ilişkilidir.

Efsanelerimizde taş dönüşmenin çeşitli sebepleri vardır. Bazen, taş kesilmeye bir beddua sebep olur, bazen günah işleyenler Allah'ın gazabına uğrayarak taşlaşır. Kimi zaman da taş kesilme, bunu dilemekle gerçekleşir. Zor durumda kalanlar, içinde buldukları durumdan kurtulmak için Allah'tan kendilerini taş çevirmesini dilerler. Taş kesilme motifi Türkiye dışındaki Türkler arasında da çok yaygındır. Her Türk boyunda bu motifle karşılaşmak mümkündür.

Bu çalışmada özellikle efsanelerde “taş dönüşen gelin” motifi üzerinde durulmakta ve diğer Türk topluluklarından biri olan Azerbaycan efsaneleri içinde yer alan “Gelin Kayası” efsanelerinden de istifade edilmektedir.

Yukarıda efsane türü içinde “taş kesilme” motifinin çeşitli sebepleri olduğundan söz edildi. Bu motifi içeren birçok metin gözden geçirildiğinde taş kesilmenin tabu kavramı ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. Taş kesilme, bir ceza ya da mükâfat olmanın yanında bazı değerleri öğretme ve özellikle onları teminat altına alma, bir yasakla onları koruma işlevlerini de görmektedir.

Özellikle bünyesinde taş kesilme motifini barındıran efsanelerde halk hafızası dinleyiciye bazı mesajlar vermekte, taş kesilme motifi aracılığı ile simgesel manada, ahlâkî bazı kavramlar teminat altına alınmaktadır. Aslında “taş kesilme motifi” masallarda çok geniş kullanım alanına sahip olan transformasyonun biraz daha sembol dilinden (mit dili) ayrılmış hali olarak kabul edilebilir.

Türk kültürü içinde gelinlerle ilgili pek çok efsane, nesilden nesle dolaşarak günümüze kadar gelmiştir. Sakaoğlu, aralarında benzerlikler bulunmakla beraber gelinlerle ilgili efsanelerin apayrı motifleri içine alanlarının var olduğunu söyler (Sakaoğlu 2003: 17).

Gelinlerle ilgili efsanelerde ananın, babanın ya da bizzat gelin kızın beddua ve talepleri ile taş dönüşmenin yanında gelin alaylarının taş dönüştüğü, gelinin yanlış davranışlarının sonunda halk hafızası tarafından taş dönüştürüldüğü de görülmektedir.

Efsanelerde efsane kahramanı ya da kahramanları bir suç ya da günah sebebiyle Tanrı tarafından cezalandırılarak veya bedduaya uğrayarak taş dönüştürüldüğü gibi bu, bazen bir dilek sonucu da gerçekleşebilir. Çalışmamız dilek sonucu, taş dönüşme motifi üzerine şekillenen gelin kayası efsaneleri ile

sınırlandırılmıştır. Efsane kahramanı utanılacak bir durumdan veya güç durumdan kurtulmak için ikili ya da tek dilek diler. Dileği sonucunda şekil değiştirir.

Efsanelerde şekil değiştirmenin, taşın yanında herhangi bir hayvana veya herhangi bir tabiat varlığına dönüşmesi şeklinde gerçekleştiği de görülmektedir.

Gelinin taş dönüşmesinde, aynı sebep ve gerekçeleri görüyoruz. Nitekim söz konusu motifin cezalandırma, beddua, keramet, utanma gibi sebeplerden özellikle utanma sebebinin işlevsel olduğuna tanık oluyoruz.

3. Gelin Kayası Efsanelerinde Taş Kesilme-Örnek Metinler

Makalemizin bu kısmında seçtiğimiz Gelin Kayası efsanelerinin metinlerine, taş kesilme motifinin kullanılış biçimlerine, mitik arka anlamlarına ve gelenekle ilişkisine yer vereceğiz.

“Gelin Kayası” adını taşıyan ilk efsanemizin metni şöyledir:

Gelin Kayası

Anlatırlar ki yaşlı bir kadınla gelini varmış. Kaynana o bilinen kaynanalardanmış. Gelinin her yaptığı işe kusur bulur, ona son derece sert davranırmış. Gelin hanım da onun bu sert tavırlarından çok korkarmış.

Koyunları olatmaya götürmesi onun için âdeta geçici bir kurtuluş olurmuş. O gün de öyle yapmış, koyunları önüne katıp olatmaya gitmiş. Şurası burası derken koyunları uygun bir yere getirmiş. Kendisi de yorgun olduğu için bir ağacın altına uzanıvermiş.

İşte ne olmuşsa bu arada olmuş. Gelinin üzerine bir ağırlık çökmüş ve uyuyakalmış. Ne kadar uyuduğu bilinmez, bir süre sonra uyanmış. Bakmış ki sürüsü ortalarda görünmüyor. Ne kadar aradıysa da oraya buraya ne kadar koşturduysa da sürüsünü bulmamış.

Eli boş, boynu bükük olarak eve dönen gelin, olanları kaynanasına anlatmış. Gelin aldığı cevap karşısında donakalmış.

-”Git! Sakın sürüyü bulmadan da eve gelme!”

Gelin evden ayrılmış ama ne yapacağını da bilmiyormuş. O, zaten bakılması gereken yerlerin hepsine bakmışmış. Eve dönmek istemiş ama kaynanasından da korktuğu için dönemiyormuş. Kurtuluşu Allah’a yalvarmakta bulmuş.

“Allah’ım... Tek şu sürüyü bulayım da bulduğum zaman beni taş kes.

Umut kesilmez ya, O da öyle yapmış ve aramayı sürdürmüştü. Derken sürüyü Büyük Akveren köyünün yakınlarında bulmuş. Bulmuş ama sevinmiş mi üzülmüş mü bilinmez, hemen oracıkta taş kesilivermiş.

Köyün yakınındaki o insana benzeyen kayaya “Gelin Kayası” adı verilmiş (Sakaoğlu 2003: 218-219).

Gelinin taşa dönüşmesinin anlatıldığı bu efsanenin ana motifini gelin-kaynana ilişkisi, gelinin kaynana karşısındaki duruşu oluşturmaktadır. Metnin girişinde kaynana ait bazı davranış kalıpları verilmiştir. Sert, gelinin yaptığı her işe kusur bulan, gelinin korktuğu bir kaynana söz konusudur. Koyunları otlatırken uykuya dalan ve uyandığında koyunlarını kaybetmiş olan gelin korkudan eve dönemez. Sürüyü bulmayı bir dileğe bağlar ve sürü bulunduktan sonra yaptığı dilek sonucunda taşa dönüşür.

Efsanede kaynana sergilediği duruşla geline, geleneğe ait bir davranış, görgü, algı modeli sunarak gelinde model davranışlar oluşturmak suretiyle geleneğin devamına hizmet eden figür olmaktadır.

Kültürün devamlılığını sağladığı varsayılan gelenek kavramı, birçok araştırmada tartışma konusu olmuştur. Edward Shils, geleneğin geçmişte var olan ve bugün yaşayan toplum tarafından benimsenmiş olan kurallar bütünü olduğuna dikkat çeker: “*Gelenekten söz ettiğimizde temsilcileri veya koruyucuları bulunan bir şeyden söz ediyoruz. O, olmuş olan, tevarüs edilmiş veya intikal ettirilmiş olan traditum’dur. O, geçmişte yaratılmış, icra edilmiş ve inanılmış olan ya da geçmişte var olduğuna, icra edildiğine veya inanıldığına inanılmış olunan şeydir (Shils 2003: 111).*

Giddens’in gelenek kavramlaştırmasının belirleyici argümanı; “*şayet bir inanç veya bir uygulama geleneksel ise, değişimin darbelerine dayanan bir sağlamlık ve süreklilik barındırdığı*”dır.

“Gelenekler organik niteliğe sahiptirler: Gelişirler, olgunlaşırlar veya zayıflar (güçsüzleşir) ve “ölürler”. Bu nedenle, bir geleneğin bütünlüğü veya özgünlüğü, geleneğin ne kadar süredir var olduğundan ziyade onun gelenek olarak belirlenmesi için önemlidir. Sadece yazının kullanıldığı/yazıyı kullanan toplumlarda -ki bunlar bu nedenle daha az “geleneksel” hale gelmişlerdir- genellikle geleneğe ait unsurların çok uzun süredir var olduklarının kanıtlarını görebildiğimize dikkat edilmelidir. Antropologlar daima sözlü kültürlerin çok yüksek oranda geleneksel olduklarını görmüşlerdir, ancak durumun doğal olarak gerektirdiği şekilde gözlemledikleri “geleneksel uygulamalar”ın birçok nesil boyunca devam ettiğini doğrulayacak bir kanıt yoktur.” (Giddens 1994b: 63).

Giddens geleneği “hafıza” olarak, özellikle de Maurice Halbwacshs’in ifadesiyle “toplu hafıza” ile yakından alakalı görür. “*Gelenek ritüel içerir; bunun, gerçeğin hakikat nosyonu olarak adlandırdığı olguyla ilgisi vardır, geleneğin muhafızları vardır ve adetten farklı olarak hem ahlâkî hem de duygusal içeriği olan bağlayıcı bir gücü vardır. Hafıza, gelenek gibi -bir*

anlamda- geçmişi geleceğe bağlı olarak düzenlemektir.” Weber, toplumsal eylemlerin/davranışların dört türde gerçekleştiğini belirtir:

1. *Yarar amaçlı akılcı davranış/eylem*
2. *Değersel akılcı davranış/eylem*
3. *Duygusal davranış/eylem*
4. *Geleneksel davranış/eylem (Weber 1978: 24-25).*

Burada konumuzla ilgili olan, geleneksel eylemdir ve kişi, içine doğduğu çevrede bu eylem türünü, toplum üyelerinden görerek, taklit ederek, deneyerek, alışıarak öğrenir. “*Geleneksel davranış, alışkanlıklar, âdetler, ikinci bir doğa haline gelmiş inançlar tarafından belirlenmiş davranıştır. Geleneğe göre davranmak için [kişinin] ne bir amaç tasarlaması ne de bir değer göz önüne alması ne de heyecanla harekete geçirilmesi gerekir. [Kişi]sadece uzun bir uygulamayla yerleşmiş bir tepkiye uyar.” (Aron 2000: 396).*

“*Kadınlar topluluğunun kimlik ve şerefine, hem bireysel hem de kolektif taşıyıcıları şeklinde kuruldukları için, çoğunlukla bu temsil yükünü taşımaları özellikle onlardan beklenmektedir” (Yuval Davis 2003: 93-94).*

Bir başka cezalandırma sebebine bağlı taş kesilme motifini Gelin Kayası adlı efsanede görüyoruz. Efsane şöyledir:

Gelin Kayası²

Mevsim yaz... Gülün gülü, çiçeğin çiçeği çağırdığı zaman... Bulakların, çayların, göllerin de sunaları... Tabiatın bütün güzellikleri etrafımızı çevirmiş, âdeta bizleri sarhoş ediyor.

Böyle bir güzellikler gününde genç bir anne körpesini alıp yeşilliklere açılır. Sevgisini kucağındaki yavrusuna eş eden genç gelin dolaşır durur. Bakar ki sunalar göllerde salınıp durmaktadır. Suyun yüzeyindeki çizgiler âdeta birer desen oluşturmaktadır. Bu manzara gelini çok duygulandırır, beğenir. Bu güzellikleri seyr eder ve soyunup gölde “çimmek” ister. Bebesini kıyıya bırakıp soyunur. Ve gölün serin sularına salınıverir. Onun bembeyaz mermer bedeni, etrafa ışık saçmaya başlar.

Bu arada çiçekli dağdaki bir ihtiyar adam, bu mermer güzelliği görünce hayran kalır. O sanır ki suda yüzen bir melektir, başka bir şey olamaz.

Gelin de onu görür. Ötelerden birinin bakışları kendisinin üzerindedir. Kız çıplak olarak görüldüğüne üzülür. Kendisine bakan

² Bu efsane, Hanlar rayonundaki Maralgöl’ün yakınındaki Gelin Kayaları ile ilgilidir. (Bk. Sakaoğlu, 101 Türk Efsanesi, Ankara 2003, s. 90)

erkeğin kim olduğunu anlayınca daha çok üzülür. Erkek de gelinin kim olduğunu anlar. Bunlar gelin ile kaynatadır.

Gelin hemen sudan çıkıp bebesini kucağına alıp evin yolunu tutmak ister. Ancak bebesini kucağına aldıktan sonra bir adım bile atamaz. Gelin ile çocuğu orada taş kesilivermiştir.

O günden sonra o şekilli taşlara Gelin Kayası adı verilir. Herkes aynı adı söyler, aynı hikâyeyi anlatır. Ancak kimseler kaynatanın ne olduğunu bilmez (Sakaoğlu 2003: 90-91).

Efsanede taş dönüşmeye sebep olan temel motif, gelinin ahlaki açıdan sakınmasıdır. Kayınpederi tarafından çıplak görülen gelin, bu durumdan yine utanmak fiilinin belirlediği bir dilek sonucu taş dönüşür. Burada taş dönüşme gelinin bir davranış yasağına uymamasının sonucudur.

Geleneksel Türk ailesinde hanede en kritik ilişkiler haneye gelen yabancılar ile hane sahipleri arasında olur. Bir kız yeni gelin olarak koca evine geldikten sonra, kaynana olana dek yavaş yavaş hakkını alır.

Türk topluluğunda oğlun karısına “gelin” denir. Etimolojisine göre, “gelen kimse” demektir. Gelinin hane içinde daima adi işlerin hepsini yapması ve keza kaynana, baba ve kayınlara hizmet etmesi beklenir. Baba soyunu izleyen geniş hanelerde bir gelin ile kaynana arasındaki ilişki, evliliğinin istikrarı ve başarısı için kocası ile olan ilişkisinden daha çok önemlidir... Gelinin kaynanaya ve kayınlara karşı bir davranış şekli, örtünmek (saçını, başını, yüzünü örtmek), konuşmamak ve adını çağırmamak gibi türlü dereceler gösteren “kaçınma”dır. Gelin bu göreneği, tıpkı diğer gençler gibi ailenin bütün erkek ve kadın büyüklerine fakat özellikle erkeklerine ve kocasına konuşmamak şeklinde uygular. Buna bütün şekilleri ve yerli dili ile “gelinlik etme” denir... Kaynana-gelin arasında kırgınlık çok olmakla beraber bunun açık surette gösterilmesi ayıptır (Erdentuğ 1977: 38-39).

Aşağıdaki efsane de bir davranış yasağı sonucu taş kesilme üzerine kurulmuştur. Efsane şöyledir:

Gelin Kayası Efsanesi

Erzurum'un Aşkale ilçesinin Kandilli bucağına bağlı Merdiven köyünde, evlenme çağına gelen bir delikanlıya komşu köylerin birinden güzel bir gelin getirilmektedir. Gelini getirecek alayda damadın erkek kardeşi de bulunmaktadır. Bölgenin âdetine göre damat, gelin getirecek alayda bulunmaz, evin damında onların gelişini bekler.

Gelini getiren alayın bir istirahat anında yengesini gören damadın kardeşi, onun güzelliğine vurulur, içine bir ateş düşer. Artık akli hep gelindedir. Delikanlı geline baktıkça bir hoş olur. Gelin bir süre sonra

onun bakışlarına karşılık vermeye başlar. Bunlar birbirlerine baka baka köyün giriş yerine kadar gelirler.

Anlatıldığına göre düğün alayı tam köye gireceği sırada gelinle damadın erkek kardeşi taş kesilirler. Köylüler girişteki bu taşlara “Gelin Kayaları” adını vermiştir. Hatta bu iki gencin köylülerce uygun görülmemeyen ilgilerinden ötürü buradan gelip geçenler taşlara tükürür veya taş atarlarmış (Sakaoğlu 2003: 17-18).

Yukarıdaki efsane metninde ana motifler, geleneksel ailenin sınırlarını, aile içi yakınlıkların çerçevesini, yasakları göstermektedir. Sağlıklı modelin korunması için efsanenin temelindeki taş kesilme ile yetinilmediği, tükürmek ve taş atmakla perçinlendiği açıkça görülmektedir.

Türkiye’de gelenek yapılı kesimlerde akrabalığa ilişkin gelenekler, akraba fertler arasında bazı ilişki tarzlarını dayatır. Böylelikle akrabalığa bir takım hak ve vazifeler düşer. Bunlar olumlu ve olumsuz hak ve vazifelerdir.

Olumsuz cinsten hak ve vazifeler, akrabalık gereğince uygulanması gereken bir takım yasaklardır.

Bu tür yasakların başında fücür (inceste) yasağı gelir. “Yakın akraba arasında cinsî ilişki yasağı” demek olan bu yasak, bütün Türkiye’de riayet edilen bir yasaktır. Bu husustaki hassasiyeti sadece kanun korkusuna değil, dinî korkuya da bağlamak gerekir. Bu çeşit âdetlerin sadece aile çevresi, kan akrabası ve hısım grupları için değil, köy topluluğu için de düzenleyici vazifesi açıktır (Erdentuğ: 1977-56).

Köy toplumlarında ferdin ırzı, namusu köylünün namusu demektir. Kadına bir taarruz hâlinde bütün köy halkı taarruz edeni linç eder. Her köylü, köyün gelenek ve âdetlerine uymayı bir vazife bilir. (Erdentuğ 1977: 49)

Straus, “Akrabalığın Temel Yapıları” adlı çalışmasında ‘yakın akrabayla cinsel ilişkinin yasaklanması kuralını’ çözümleyerek bunun, bir toplumun var olabilmesi için temel şart niteliğindeki “dışarıdan evlenme kuralının” tersine çevrilmiş olumsuz bir biçim olduğunu ortaya koyar. Bu aynı zamanda doğa/kültür karşıtlığına da denk düşmektedir. O’na göre ilkelerde, aile doğal bir ilişki biçimi değil, kültürel olarak belirlenen toplumsal bir bağıttır. Kadın da genelde bir değişim aracı olarak kullanılmıştır (Çobanoğlu 1999: 217).

Lévi- Strauss’un amacı, tüm bu konulardan hareketle özünde hep aynı kalan temel yapıya ulaşmaktır. Bu ulaşılan yapı ise kendi kendine yeterli bir bağıntılar dizgesidir. Levi- Strauss’un amacı, evlenme kuralları, aile biçimleri, totem sistemleri, mitler, masallar gibi çeşitli görünümleri aşarak, yabancı düşünceye yani derin yapıya ulaşmaktır.

Levi-Straus'a göre mitleri toplumsal ve ekinel bağlamları açısından değerlendirebilmenin üç şartı vardır:

“a. Bir mit hiçbir zaman tek bir düzeyde yorumlanmamalıdır. Ayrıcalıklı açıklama diye bir şey olmaz, çünkü her mit birkaç açıklama düzeyinin bağıntıya getirilmesinden başka bir şey değildir.

b. Bir mit tek başına değil, bütün olarak ele alındıklarında bir dönüşüm kümesi oluşturan başka mitlerle kurduğu bağıntı içinde yorumlanmalıdır.

c. Bir mit kümesi kendi başlarına değil, başka mit kümeleri geldikleri toplumun halk kültürü göz önünde bulundurularak yorumlanmalıdır” (Yücel,1982:64-65).

Biz de gelin kayası efsanelerinde taş kesilme motifini bu bilgidan hareketle halk kültürü açısından gelinle ilgili gelenekler başlığını göz önünde bulundurarak yorumlamaya çalıştık.

Makalemiz için seçtiğimiz diğer efsane örnekleri Azerbaycan menşeli efsanelerdir. Bunlardan ilki, “Gelin Gayası” ismini taşıyıp şu şekildedir:

Gelin Gayası

Bir gün düşmenler gefilden çekilirler. El-obada gaçhagaç düşür. Adamlar özlerini itirib çaş-baş galırlar. El-obanın çoh igidleri girilir. Yırtıcı düşmenler gocaları, garıları, körpeleri, at ayagları altında topdağedirler.

Bu gaçhagaçda bir gelin de gizlenmeye yer ahtarır. Ha göz gezdirince sığınacak tapmır. Her yanda düşmenler görür. Başu açığı, ayag yalın yahınlıgdaki dağlara teref üz tutur. Düşmenler de onu görüb dalınca at salırlar.

Gelin hamile imiş özü de piyade. Hara gaçabilerdi? Düşmenler çathaçatda gelin üzünü göylere galdurub Tanrı'ya yalvarır ki, düşmenlerden hilas olsun, ele keçmesin, el namusu tabdalanmasın. Söz kurtaran kimi gelin taşa dönür. Gılınlarındangan daman düşmen atlıları, garşılarında gelin evezine bir sal gayanın ucaldığını görüb dan galırlar. Cilovlarıngemiren atlar ise ürkek ürkek kişneşirler. Atlılar bu mö'cüzeden gorhub telesi garhaya gayıdırlar.

Beneniyar kendinin yahınındaki dağ döşünde yükselen bu gaya hamile geline benzeyir. El söylemelerine göre o, ganlı muharibelerin yadigârıdır. Ele adına “gelin gayası”deyirler (Azerbaycan Efsanelerinden Seçmeler, 2004: 77).

Yukarıdaki efsanede taş kesilme motifinin bir sakınma olgusu etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu kez bir davranış yasağından ziyade düşman (öteki) kavramından sakınma söz konusudur.

Bu efsanede dileğe sebep olan olgu, namusun korunması, teminat altına alınması olgusudur. Hamile gelinin taşa dönüşmesinde namus ebedileştirilen asıl kavramdır. Nitekim taş Türk kültüründe ölümsüzlüğün, ebediliğin simgesidir. Bu tür efsanelerde efsane kahramanı utanç verici bir durumdan kurtulmak için şekil değiştirmeye razı olur. Bu durum kimi zaman efsane kahramanının dileği sonucu gerçekleşirken kimi zaman da böyle bir dilek bulunmaz.

Azerbaycan efsanelerinden seçtiğimiz diğer efsane de aşağıdaki şekildedir:

Gelin Gaya

Ulu çağlarda Destefur kendinde bir gelin varmış. Abır-heyali imiş. Hemişe gayınatasının hörmetini gözler, onun yanında artıg egsig danışmazmış. Gayınatası da onun hetrini çoh istermiş.

Günnerin bir günü gelin başını yumağ isteyir. Gözleyir ki gayınatası çöl işlerine gitsin. Gayınatası geden kimi su gızdırır. Körpesini de dalına şelleyib bir teher başını yumağa başlayır. Bir vaht gayınatası geri gayıdır. Nese yâdından çıhib evde galıbmış. Kişi o zaman içeri girir ki gelin saçlarını töküb başını yuyurmuş. Gayınatasının gefilden içeri girmesini gören gelin özünü itirir. Heyasından gıpgırmızı olur. Gizlenmeye yer de tapmır. Üzünü göglere tutub yalvarır.

-Ay Tanrı, daha biabır oldum inden bele men gayınatamın üzüne nece çihabilerem. Yaşamagdansa ölmek yahşıdır. Meni ya guş ele ya da daş.

Gelin sözünü gurtarmamış arhasından körpe büyük gayaya çevrilir. Hemin zamandan da gayaya“Gelin Gayası” demişler (Azerbaycan Efsanelerinden Seçmeler 2004: 95)

Bu efsane yukarıda yer verdiğimiz “Gelin Kayası” efsanesi ile içerik ve motifleri bakımından paralellik göstermektedir.

Yukarıdaki efsanenin kuşa dönüşme versiyonu da mevcuttur. Ancak söz konusu efsane versiyonu gelenekle ilişkili görülse de daha çok tarakçın kuşunun menşe efsanesi gibidir.

Azerbaycan’da “İhtiyar bir adamın namuslu ve güzel bir gelini vardır. Hamile gelin saçını yıkayıp tararken kaynatası içeriye girer. Çok utanan gelin, tarağı başına takarak kuş olmak için dua eder. Gelin ‘tarakçın’ kuşuna döner. Bu tip efsanelerin tıpatıp benzerleri Anadolu’da yaygın olarak görülmektedir. “Banyodan çıkan gelin, saçlarını gören kayınbabasından utandığı için Allah’a yalvarıp taş veya kuş olmayı diler. Saçındaki tarağıyla birlikte ‘taraklı kuş’na döner.” (Malatya yöresinde anlatılan bu efsane, Gaziantep yöresinde de

karşımıza çıkmaktadır. Efsaneye göre “İbibik taze bir gelinmiş. Bir aynanın karşısında saçını tarıyormuş. Bu sırada kızın babası içeri girmiş Utanmış, ‘kayın babam başımı dolbak (örtüsüz) gördü. Yüzüne nasıl bakayım artık demiş. Bunun üzerine Allah gelini bir ibibik kuşu yapmış. Başındaki perçemi tarağı imiş” (Önder,1996,129).

Kültürümüz içinde gelinlerle ilgili şekil değiştirme motifli efsanelerde “kuşa dönüşme”, “kaplumbağaya dönüşme” şeklinde karşımıza çıksa da çoğunlukla utanma, sakınma, kaçınma, tabu sebebi ile taş dönüşme motifi görülmektedir.

Utanma ile ilgili efsanelerde öz aynı olmakla birlikte sonuçlarında farklılık görülen efsane anlatımları çoğunluktadır. Gelinin utanma sonucu kaplumbağaya dönüşme efsanesi, Anadolu ve diğer Türk yurtlarında çok farklı bir anlatım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Azerbaycan Efsanelerinden tespit edilmiş olan ve taş kesilme motifine yer veren bu efsaneler, ülkemizde görülen aynı konudaki diğer efsanelerle paralellikler göstermektedir.

4. Sonuç

Türk halkbilimi efsane envanteri içinde önemli bir yer tutan bu tip efsanelerin hepsinin başkahramanı gelindir. Bu efsanelerde kaynana, kaynata, damadın erkek kardeşi, rakip âşık ve gelin alayı umumiyetle diğer kahramanlardır.

Hepsinde bir dilek, utanma, tabu ya da istenmeyen bir davranış ve beraberinde gelen değişim esastır. Bu efsanelerde daha çok taş dönüşmenin yanında kuşa ve başka bir hayvana dönüşüm de görülmektedir.

Efsaneler de diğer folklorik ürünler gibi toplumun iç dünyasını yansıttığı için, efsaneler değerlendirilirken toplumun, dünya görüşünün ve bilgi seviyesinin bilinmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Efsanelerin görüşlerinin kıstas kabul edilmesinin en önemli dayanak noktası, inanılarak anlatılması ve yaşadığı toplumda bilgi kaynağı olması fonksiyonunu yerine getirmesidir.

Kutsallık ve yaptırım gücü, efsaneye toplumsal işlevi bakımından diğer halk anlatılarına göre oldukça farklı bir konum kazandırmıştır. Efsane konusunda önemli bir çalışma olan Erzurum Efsaneleri’nde, efsanenin toplumsal işlevleri özetlenirken, gelenek ve görenekleri koruyucu oluşları, topluma yön verişleri, topluma iyiliği, iyilikle ilgili davranış dizgesini telkin edişleri, teşekkül ettikleri yere mana kazandırmaları, koruyucu ve tedavi edici rollerinin altını çizer (Seyidoğlu 1985: 330-331).

Taş kesilme motifinin yer aldığı efsanelerde bazı davranış kalıplarının pekiştirildiği, bunların etrafında geleneksel ahlak anlayışlarının, “taşlaşma” müeyyidesiyle, taş aracılığı ile ebedileştirilmesi arzusunun yattığı görülmektedir.

Gelin Kayası efsanelerinde gelinin birinci dereceden ilişkili olduğu kaynana, kaynata, eşi, eşinin kardeşi ve diğer toplum üyelerine karşı davranış kalıpları geleneksel normlarla belirlenmiştir.

Efsane metinlerinde, geline kültürel belleğin ve başta kaynana olmak üzere hane içindeki büyüklerin ihsas ettirdikleri mit menşeli model davranış ve algılar ve gelinin öğrenme uygulama ve kendinden sonraya model sunma olguları bir aradadır. Gelin bunların dışına çıkmamalıdır. Gelin efsaneleri gibi efsane metinleri bir anlamda geleneğin tekrar yolu ile hatırlatıcılarıdır. Bu nedenle efsaneler, halk hafızasında umumiyetle normatif gücü yüksek metinler olarak yaşar.

Bütün fiillere geleneksel kuralların ya da pratiklerin kılavuzluk etmesi veya her şeyin geleneğe başvuruya aklanması, yani onların bir geleneksel modele uydukları söylenerek aklanması söz konusudur. Geleneklerle yakından ilintili olduğunu düşündüğümüz efsanelerin entelektüel söylemin içeriğinden uzun süreli sürgünü, onların gizli anlamlarını bugüne dek belirsizlik içinde bırakmıştır.

Efsaneler, aile hayatı, toplumun değer yargıları, kişilerin toplum içerisinde aldıkları rollerle ilgili önemli ipuçları taşırlar. Bunu yukarıdaki efsanelerde açık bir şekilde görmekteyiz. Yukarıdaki gelin efsanelerinde taş veya kuşa dönüşme utanma üzerine şekil değiştiren taze gelinin, bu durumu, cinsiyeti, yaşı ve aile içindeki rolüyle yakından bağlantılıdır.

Özellikle burada belirtilmesi gereken bir yan vardır ki o da toplumdan devralınan mirasın hangi biçimde olursa olsun kendi şartlarına cevap bulduğu sürece geleneğin varlığını sürdürmesi, ya da yenisini kendi üzerinden şekillendirmesidir. Aksi hâlde gelenek yok olur gider. Bizim gibi toplumlarda, mevcut ekonomik-sosyal-siyasal şartlarda geleneklerde değişim çok fazla kendini göstermez. Bu gelenekler tüm toplumun gelişiminin üzerinde hâlâ etkin bir rol oynarken kadın açısından özellikle oldukça önemli bir işleve sahiptirler. Öyle ki toplumda özellikle kırsalda yaşayan kadının yaşam tarzının, tümünü neredeyse bu gelenekler belirler. Bu belirlemeyle birlikte kadın, aynı zamanda toplumda geleneklerin devam ettirilmesinde de belirleyici bir rol oynar. Toplumumuzda geçmişten devralınan mirasa her zaman en fazla sahip çıkan ve aktaranın kadın olduğu görülmektedir. Belki ekonomik ilişkilerin ve üretimin dışında kalması buna neden olarak gösterilebilir.

Bir toplumda değerlerin ifade edildiği temel mekanizmalar, kişinin üstlendiği sosyal rollerdir. Bu roller de toplumun tabakalaşma sistemiyle sosyal yapıyı oluşturan sosyal süreçlerle yakından ilgilidir. Diğer yandan bir toplumdaki

iyi-kötünün belirlenmesi, ideal düşünme ve davranma yolları değerler tarafından oluşturulur. Böylece bir toplumda toplumsal kontrolü sağlayan “sosyal kontrol ve ödüllendirme araçları”nın tümü değer kaynaklıdır denilebilir.

Tüm bu sebeplerle efsaneler incelenirken, onların toplumsal boyutlarının ortaya konmasında yüzyıllar boyunca insanlara yön vermiş olguların yakalanması gerekir.

Bugünün hızla gelişip rasyonelleşen dünyasında insanların irrasyonel davranışlarına bakarak dünyanın eski değerlerini ve onların bugün aldıkları şekli görmek bu arada eskinin ışığı altında yeniyi anlamak mümkün olacaktır.

Kaynakça

Ahundov, Ehliman (1994), *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, (Çev. Semih Tezcan), Ankara: TDK Yay.

Aron, Raymond (2000), *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (Çev. Korkmaz Alemdar), Ankara: Bilgi Yayınları.

Best, Steven; Douglas, Kellner (2011), *Postmodern Teori*, (Çev. Mehmet Küçük), 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yay.

Boratav, Pertev Naili (1999), *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Çobanoğlu, Özkul (1999), *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemlerine Tarihine Giriş*, Ankara: Akçağ Yay.

Davis, Nira Yuval (2003), *Cinsiyet ve Millet*, (Çev. Afşin Bektaş), İstanbul: İletişim Yay.

Elçin, Şükrü (1986), *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yay.

Eliade, Mircea (1993), *İtillerin Özellikleri*, (Çev. Sema Rifat), İstanbul: Semavi Yay.

Erdentuğ, Nermin (1977), *Sosyal Adet ve Gelenekler*, Ankara: Kültür Bak. Yay.

Ergun, Metin (1997), *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, C. I, Ankara: TDK Yay.

Giddens, Antony (1994b), “Living in a Post-Traditional Society”, *Reflexive Modernization Polity*, Stanford Universty, Pres.

Handler, R; Linnekin, J (1984), “Tradition Genuine or Spurious”, *American Folklore Society*, 97.

Hobsbawm, E; Ranger, T (2006), *Geleneğin İcadı*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kafesoğlu, İbrahim (1999), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Karadağ, Metin (1995), *Türk Halk Edebiyatı Anlatı Türleri*, Ankara: Ürün Yay.

- Köprülü, M. Fuad (1989), *Edebiyat Araştırmaları I, II*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Ögel, Bahaeddin (1988), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Oğuz, Öcal-Ersoy, Petek (2006), *Türkiye'de 2006 Yılında Yaşayan Taş Kesilme Efsaneleri Mekânlar Anlatılar*, Ankara: THBMER Yay.
- Önder, Mehmet (1966), *Anadolu Efsaneleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Püsküllüoğlu, Ali (1982), *Efsaneler*, Ankara: TDK Yay.
- Sakaoğlu, Saim (2003), *101 Anadolu Efsanesi*, Ankara; Akçağ Yay.
- Sakaoğlu, Saim (2003), *101 Türk Efsanesi*, Ankara; Akçağ Yay.
- Sakaoğlu, Saim (1980), *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.
- Sakaoğlu, Saim (2009), *Masal Araştırmaları*, Genişletilmiş II. Baskı, Ankara: Kömen Yay.
- Seyidoğlu, Bilge (1997), *Erzurum Efsaneleri*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Shils, Edward, (2003), "Gelenek", *Doğu Batı*, 25.
- Sami, Şemsettin (2009), *Kamus-ı Türkî*, İstanbul: Kapı Yay.
- Tanyu Hikmet (1987), *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara.
- TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, TDK Yay.
- Yücel, Tahsin (1982), *Yapısalcılık*, I. Baskı, İstanbul: Ada Yay.
- Weber, Max (1978), "Economy and Society", Vol. I, *University of California Press Berkeley Los Angeles*, London.